

سسسو ساسسس مالها
لمبر ۱۴

مولانا ابوالکلام آزاد

لانا ابوالکلام آزاد

لیکسس دیو ناٹاٹی.

A

3.2.5.1

A.2 A

~~2221~~

L905 16

ایکٲا جو حامی

اکبر کی جو ودوان ۽ پڙهيلن ماڻهن سان گڏجي
 مسجد ۽ گڏوھڻ جو شوق هو، ان سبب ڪيترائي اهڙا
 انسان وٽس سدائين رهيا پيا هوندا هئا. شيخ صاحب به
 دهلي ۽ اچي رهيو. اکبر کيس گهڻو چاهيندو هو. اکبر
 جي پٽ مرزا عزيز ڪوڪلڦاش جي پڻ ساڻس گهڻي پريش
 ۽ محبت رهي وئي. اکبر هن کي ڪاليج، کولي ۽ پڻ
 چاهيو ٿي ۽ پٽ قوت لاءِ هڪ جاگير پڻ عطا ڪرڻ جو
 خيال ڪيو ۽ اهڙو پنهنجو رايو به پيش ڪيو، ليڪن شيخ
 صاحب اڪار ڪئي ۽ چوڻ لڳو، ”غريبي ٿي منهنجا
 وستر آهن. بادشاهه جو دان قبول ڪري، مان پنهنجي
 آتما کي راجه ڪرڻ نه ٿو گهران.“

جن دي جي راء ۽ آزاد خيالن ڄاڻو ٿا.

۲- هڪي مديني ۽ جمعي، تعليم عربي هن وٺي

شمع الالاما سندو، لقب اير جوان ٿا.

۳- پوء لڏي رهيو اچي پيءُ هندو ڪلاڪتي

مڪو پيءُ جي ۽ تڏهين پٺيان گدي وسائي ڪين ٿا.

۴- قوم مسلم تي جاڳڻ لڳ ڪري اخبار هن

جا پڙهي وڌوان سياڻا ڇا ٿا هئا آفرين ٿا.

۵- آزاد کي آزاد خيالن گهلي ۽ لڳل ۾ وڌو

۽ خلافت جي سمي کان هي ڪڙو ٿيو ٻڌ ٿا.

۶- جلد سرڪار کيس سوگهو بندبڻائي ۾ ڪيو

۽ مڃايو هڪ ۾ فقي پرستي جو آزاد.

۷- آزاد تي آزاد مسلم قوم کي ڏاڍو چٽاڻ

فريقي پرستي ۾ ۽ قاسم، ٿيو آزاديءَ لاءِ ٿا.

۸- ڪالگريس جو ٻالي بڻي هن ديش جي شيوا ڪمي

حج ڪيو جيل بڻيو هن جو آهي ٻار ٿا.

۹- هندسا اصول هند آهي ذاتي ڪين ڪي

ليڪن ڏسي سڀ حالتن ڪئي پالسي آه اختيار.

۱۰- ليگه مسلم جي مٿان آزاد آهي ڏوڙيو ڪار

۽ جناح جي جوش جي ٿلوار هن مٿان ٿا.

۱۱- ممڪن هي هاڪو بهادر فيل مس ۽ پهلوان

سمجهي ٿو قلندر پٺيان پيا پڙاڪندا ڪتا هزار

۱۲- آرزو آزاد جي آهي بنائڻ هند آزاد

شال پورهيا ٿاب پوليس ۽ ڏسندو جي ڪار.

مولانا جو ابو مولانا خيرالدين به صوفي به مولوي هو.
 عربي به فارسي به هن ڪيترائي املهه ڪتاب لکيا آهن.
 هو هڪ پهتل شخص ٿي ڏسڻ به آيو. دهلي، گجرات،
 ڪاٺياواڙ به بمبئي به هن جا ڪيترائي پوئلڳ هئا. ۱۸۵۷ع
 واري بلوي ڪري هن کي به هندستان ڇڏڻو پيو به
 مڪي طرف هليو ويو. ان وقت جي اسلامي اڳواڻ، خليفي
 سلطان عبدالعظيم هڪي ترڪي به ڪوٺايو، جتي هو پورا
 ٽي سال رهيو. اتي هن پيا به ڪيترائي ڪتاب لکيا
 جي ڇپجي ظاهر ٿيا. وري هو مڪي موٽي آيو. ۱۸۷۲ع به
 هن مڪي جي ”عبدالله“ جي صفائي به لکڻ جوڙجڪ
 جي ضرورت سمجهي به ان لاءِ ملڪ به ترقيوت به
 سجاڳي پيدا ڪئي. آخر يارهن لک ڪنا ڪري، اها
 سڌاريائين. هن مڪي جي مشهور معروف ودوان شيخ
 محمد ظاهر جي ڌيءَ سان شادي ڪئي. سيپٽمبر ۱۸۸۸ع
 به مولانا آزاد جو مڪي به جنم ٿيو. مولانا جو اصل نالو
 احمد هو به پطرس کيس فيروز بخش جي نالي سان به
 سڏيندو هو.

ٻالڪ اوسٽا به تعليم

احمد (مولانا آزاد) جي ٻالڪ اوسٽا گهڻو ڪري
 مڪي به مديني به ٿي گذري. هن جي مائٽر پاشا عربي
 آهي. هن شروعات به ٿي عربي ۾ ماڻ کان سکي ورتي
 به فارسي وري پڻ کان سکيو. پطرس ٽي سندس تعليمي

جڏهن اڪبر ”دين الاهي“ نالي ٽيون ڌرم اختيار
ڪيو ۽ ابوالفضل، فيضي ۽ ٻين ڪيترن ڌرمي مڊارن
الهي پٺيرائي ڪئي، تڏهن شيخ جلالدين ٽي هو، جنهن
ان جي پٺيرائي نه ڪئي. تنهنجو اهو اڪتو، جو بادشاهه
جي اکين ۾ هڪ ڪنڊي مثل چيٽ لڳو. اهي سبب
هن هندستان ۾ رهڻ ٿيڪ نه سمجهيو ۽ هڪي طرف
هليو ويو.

مولانا آزاد جي ڪٽنب مان ٻيو به هڪ اهڙو ٻڙوڪ هو
جنهنجو الو شيخ محمد هو. هو جهانگير جي درٻار ۾
رهندو هو. هڪ ڏينهن بادشاهه درٻار ۾ آيو ته ٻين سڀني
کيس ”ٽڙي سلام ڪيو، ليڪن شيخ محمد ائين ڪين
ڪيو. کيس چيو ويو ته ”تون بادشاهه کي سلام ڪر“
ليڪن هو اڏول رهيو ۽ پنهنجي ڳالهه کان ڪين هٽيو.
هن چيو ”ٽڙي سلام ڪرڻ رڳو خدا کي ئي سولهن ٿو.“
آخر کيس ۴ سال گواليار جي قيد خالي بند ۾ ڪيو ويو.
هن مان ثابت آهي ته مولانا آزاد جا وڏا پٽ آزاد طبع جا
ماڻهو هئا ۽ ڪنهن جي اڳيان به ائين سر جهڪائڻ يا
چاپلوسي ڪرڻ سندن ڏندو ڪين هو. اهوئي سبب
آهي، جو سندن پويان به اڄ ڏينهن سوڌو ان نادر شاهي
۽ ظلمي راڄ ۾ رهڻ پسند نه ٿا ڪن.

مولانا آزاد جي ٻوڙ ڏاڏي شيخ سراج الدين کانسواءِ
ڪنهن به سرڪاري نوڪري نه ڪئي آهي. سندس
ڏاڏو ٽڙي ڏاڏي پٽ عزت پرست لاسان هئا.

ويس ۾ ٿڌهن ۽ ويڙهيو رهيو ۽ زلڌگي جي ٿڌي اجهام
ٿاء سندس ساٿي ٿي رهيو.

۱۴ ورهين جي عمر ۾ ئي مولانا آزاد عربي ٻولي
۾ ساهتيءَ جي گنجير ودوان مولانا شبلي سان لڪپڙهه
شروع ڪي ۽ لاهور جي ”مخزن“ ۾ به ڪجهه اثرائتا ليکڪ
لکيا. ۱۹۰۴ع ۾ جڏهن مولانا آزاد، شبلي سان گڏيو
ٿڌهن ڪيترو وقت مولانا شبلي، مولانا آزاد جي ليکڪن
جي ساراهه ڪندو رهيو. هن ابوالڪلام آزاد کي، ان
مولانا ابوالڪلام آزاد جو پٽ سمجهي هي سڀ ڳالهائون
پئي ڪيون. جڏهن کيس خبر پيئي ته هي خود ئي
ابوالڪلام آزاد آهي، ٿڌهن ٿلڌين آڱريون اچي ويس.
اواب موهسن الملوڪ، مولانا آزاد کي ”عمر ۾ ٻار ۽
علم ۾ بزرگ.“ ڪري لکندو هو. مصطفيٰ ڪمال ۽
جگدون پاشا وغيره ارداسي ملڪن جا مدبر ۽ اڳواڻ به
سندس لکڻ تي مست هئا ۽ سندس ليکڪن جو ترجمو،
فارسي، ترڪي وغيره ٻولين ۾ ٿي چڪو آهي ۽ ٿيندو
رهي ٿو.

۱۹۰۷ع ۾ سندس پيءُ پوئلڳن جي گهٽي، زور ٻار
يوڻ ٿي، ڪلڪته ۾ ئي جاءِ جڳهه وٺي ويهي رهيو.
جڏهن ۱۹۰۹ع ۾ ان (پٽس) رضا ڪئي، ٿڌهن مولانا
آزاد تي ڪيترو ئي زور لاءِ ويو ته هو ان جو گادي
نشين ٿئي، ليڪن هن کي اها ڳالهه ڪين آڻي ۽ هن
پنهني پوئلڳ ڪين بدايا.

مرشد هو، چاڪاڻ جو ان وقت سندس پيءُ جو گهر ئي تعليم جو مرڪز هو. هوئي سڀني کي تعليم ڏيندو هو؛ سڀاويڪ کيس پنهنجي امت کي به تعليم ڏيڻي پيئي ٿي، اهڙيءَ طرح ننڍي هوندي کان ئي کيس پڙهڻ جو شوق جان ٿان گهڻو ٿيو. ڪجهه ڏينهن تاءِ هو مصر جي مشهور يونيورسٽي ”ال-اظهر“ ۾ به پڙهيو. ۱۴ ورهين جي عمر تاءِ هن تعليم پرائي پوري ڪئي. هو ايترو نه هوشيار هو، جو ڪائمس ڪن ڪلاس هلائڻ جو به ڪم ورتو ويندو هو. ان وقت ئي کيس ”شمع ال-علماء“ سمجهيو ويندو هو.

هندستان ۾ اچڻ

جڏهن مولانا آزاد هندستان جي زمين تي پير رکيو، تڏهن هو فقط ۱۵ ورهين جو هو، هن اچڻ شرط هڪ ساهتيڪ ماهوار رسالي جو سمپادڪ ٿيڻ قبوليو ۽ ان رسالي جو سمپادڪ ٿيڻ قبوليو ۽ ان رسالي جو نالو ”لسان-ال-صدق سچ جي زبان“ هو. مولانا التاف حسين ”هالي“ تي ان جو امام گهڻو اثر ٿيو. ۱۹۰۴ع ۾ جڏهن مولانا آزاد جي ”هالي“ سان ملاقات ٿي تڏهن هن کي اعتبار ٿي آيو ته هڪ ۱۶ ورهين جو بالڪ هن مشهور اخبار جو سمپادڪ هوندو ۽ اهڙي اثرائتي ۽ چيڊي ٻولي لکندو هوندو. جڏهن کيس دليمان سان ڏيکاريو ويو، تڏهن مس مس اعتبار آيس. ليڪن عجب جي

جي پڙهيل سان ڪيترا مسلم او جوان، جي جهوان ۽ پوئلڳن
خيالن ۾ پليا هئا، سي آزاد ۽ خوش طبع ڏسڻ ۾ آيا.
تو هي خيالن کان به هن هڪ نئون وايو منڊل پيدا
ڪيو. ان وقت جي مشهور هند ڪوي مرزا اقبال والگر
پڙهيل مسلمانن کي پن هندستان جي ڳوڙهن مڻن سمجهڻ
لاءِ صلاح ڏني.

”ال - حلال“ اڏو اخبارن ۾ انقلاب آڻي ڇڏيو.
شايع ٿيڻ کان پوءِ چئن مهينن اندر ئي لوڪ پري ٿي ويئي.
هڪ طرف سياسي ۽ دومي ڳالهين جي چرند چاڙ
ٿيندي هئي ته ٻئي طرف ساهتيءَ لاءِ به ماڻهن ۾ شوق
جاڳايو ويندو هو. اڄ تائين ان اخبار جي پوئلڳن ۽
جهولن ڪاٻين لاءِ به ماڻهو گهر ڪري رهيا آهن.

ان وقت تائين هڪ پڙهيل ڳوڙهيل مسلمان، سياسي ۽
دومي ڳالهين جي خيال کان علي ڳڙهه ۾ سڪول ذريعي
پوچار ڪري رهيو هو. علي ڳڙهه ان لاءِ واهڻ هو. هندستان
جي هر هڪ مسلم شاگرد کي ڄاڻ آهي ته سر سيد احمد
خان، ڪالگريس جي هڪ اجلاس ۾ شامل ٿيڻ بعد چاهيو
ٿي ته مسلمانن کي ڪالگريس کان جدا ڪريان. اهي
خيال کان هن علي ڳڙهه ۾ مسلمانن جي تعليم جو ڪم
پنهنجي هٿن ۾ کنيو. هن جو اهو ويچار هو ته مسلمانن ۾
راڄپوتي شياس پلي گهٽ رهي، ليڪن منجهن راڄ ڀڳتيءَ
جو الڳ ڦوڪبو رهي. ۱۹۰۶ع ۾ سرڪار جي رهنمائي

الهن ڏينهن ۾ مولانا آزاد جي دل تي مسلم ملڪن
 جي وهڪي غلام ڪيري واري زندگي جو اثر هو ۽ هن
 چاهيو ٿي ته اها عام جي مدور تي ڦيرائجي ۽ منجهن
 جيون جو رس ٻوڙجي. هن کي الهن ملڪن جي حالتن
 جي چڱي ڀر ڄاڻ هئي. جڏهن الهن جي آزادگي ۽ ئي
 لاءِ ايندي ٿي ويئي، ته مولانا کي به وڌيڪ ڌڌڪو
 رسيو ٿي ۽ ٽٽڻ جا ڳي ٿي. هن جي اندر ۾ آڏو مالڌ
 هئي. بلڪ منجهس جوش ڀر ڀر رت، سالوڻ جي درياءُ
 والگر اندر ٿي اندر چوليون مارڻ لڳو ته ڪيئن هنن
 مسلم ملڪن کي آزاد ڪجي جو پيغام پهچايان. ان راه ۾
 هن هڪ اخبار ”ال - حلال“ نالي ڪاڪٽ مان ۱۹۱۲ع
 ۾ شروع ڪئي. اها اخبار پنهنجي ڏاڳ جي هئي.
 ان جي بيهڪ ۽ لڪڻي انگريزي اخبارن سان ڪلهو
 هڻڻ لڳي. مولانا ان ۾ نئون ڏاڳ بهندا ڪيو ۽
 پنهنجي نوجواني جي رت سان، ان کي زنده رکڻ جو
 ٻون ٻڻ ڪيو. اڙدو ڪوئا کي جڻ نئون جنم مليو.
 ٻهين ۳۰ سالن ۾ ڪيترن شاعرن ۽ ليکڪن کي پنهنجي
 آزاد دامن ۽ ويچارن ظاهر ڪرڻ جو جڻ موقعو مليو.
 مولانا آزاد ته ان رائي تي به پهچي ويو ته ”غلام مسلمان
 دليا لاءِ نقصانڪار ثابت ٿيندا ۽ مسلم ويچارن ۾ انقلاب
 اچڻ جي سخت ضرورت آهي.“ ”ال - حلال“ به
 ان انقلاب جو هڪ واهڻ هئي. سياسي ليکڪن کانسواءِ
 هن ڌرمي ڳالهين تي به ڪيترا مضمون شايع ڪيا، جن

اخبار تي پريس اڪٽ جا ڄاڻايل ٿيڻ، ڪيترائي
 د فعا اخبار کان ضمانتون ورتيون ويون، ليڪن مولانا آزاد
 ٽڙهن به اڏول رهيو ۽ اهڙين تڪليفن ۾ به هو پنهنجي
 اخبار ڪڍندو رهيو. پارليامينٽ لائين ان ڳالهه جي
 بهوري لاءِ لڪيڙهه وٺي. جيڪي ليڪي شايع ڪندو هو
 اهي به پريشان ٿيندا هئا، ليڪن ٽڙهن به سرڪار
 جو مقصد پورو ڪين ٿيو.

آخر سرڪار ٽڙهن هٿن جي ضمانت جي گهر
 ڪئي. سرڪار ٽڙهي ان جا ڇاڙڻا هندستان مان اخبار
 کي آڻڻ وٺايو ڪو به ڪم ڪري نه سگهيو. ان وقت
 به مولانا آزاد ايتري شڪت ۾ اڳيان ڪيترو بهي ٿي
 سگهيو. مهاڀاري لڙائي شروع ٿي وئي هئي ۽ ايشيا ۾
 انگريزن جي بددلت، مسلم ملڪن کي ڪاوڙائي ڇڏيو،
 ۽ اهڙي وقت اهڙي آزاد اخبار ڇهڻ ملطه شاهي کان
 ڪيئن سھڻ ٿي ٿي سگهي؟ آخر ۱۹۱۵ع ۾ هندستان
 جي اڃا وادن قاعدن هيٺ ان اخبار کي پنهنجو ڏاڍو وڻ.
 ان کان پوءِ ڪيترن ئي ڪوشش ڪئي آهي ته اهڙي
 اخبار وري ڪڍون ليڪن نه ڪوئي اهڙو مضمون ٿو
 ٿي سگهي، نه ڪوئي اهڙو ڀليڪو ٿو ڏي سگهي.

مولانا آزاد ٽن ٽن ڏينهن ڏاڍو هو ۽ هٿن جو هٿ اٿن
 هٿ کائي ويهي رهڻ سندس ڪم نه هو. ”ال حلال“
 جي بند ٿيڻ بعد وري ۱۹۱۶ع ۾ ”ال بلاء“ شروع
 ڪيائين. ان وقت سرڪار سندس خلاف هٿ به ڇڏيو.

هيٺ مسلم ليگ، ٻوڏا ٿي ۽ ان ڏي راجڻي جي واهڻ
 بڻايو ويو. ان وقت مسلم ليگ جو اصول اهو ئي هو ته
 انگريزن سان وفادار رهجي. انگريزي آفيسر مسلم ليگ
 کي پنهنجي سياسي مڙهن سڏ ڪرڻ لاءِ هٿيو ڪري
 سمجهندا هئا. ان ويچار ڌارا جو ٻيو نالو عليڳڙهه هو.
 عليڳڙهه سڪول جو پڙهيل مسلمان ئي ايترو نه اثر هو
 جو مرحوم مولانا محمد علي ۱۹۱۱ع ۾ ڪلڪت ۾ ان
 جيڪا ”ڪامريڊ“ نالي اخبار ڪڍي، تڏهن شروعات
 ۾ ان سڪول جي باري ۾ لکيو ۽ ان کي آشپرواد ڏني،
 ليڪن مولانا ابوالڪلام آزاد پنهنجي اخبار ۾ هن سڪول
 جي خلاف جهاد ڪڙو ڪيو ۽ عام مسلمانن کي اڀيل ڪئي
 ته پنهنجي پياري وطن جي آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ ۽
 غلامي جي زنجيرن کي ٽڪر ٽڪر ڪرڻ لاءِ، ڪالگريس
 جو ساٿ ڏيڻ ۾. ٻوڏن خيالن جا ٻيو مرد حيرت ۾ پئجي
 ويا ته هي مسلمان ٿي ڪري، مسلمانن جي تعليم گناهه
 عليڳڙهه جي خلاف لکي رهيو آهي. ليڪن ”ال-
 حلال“ پنهنجي مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ اڀر ۽ اڀر
 رهي ۽ آهستي آهستي ان جو اثر عام ئي ڦهليو ويو
 ۽ ڌوري ڌوري پڙهيل آدمين جي آزاد خيالن ظاهر ڪرڻ
 جو هڪ شايع مرڪز بنجي پئي.

آخر سرڪار کان سنو ڪمن ويو، جو عليڳڙهه مسلم
 يونيورسٽي ۾ سڏين ٿي ڪيڏ سان ڪليل هئي، ان کي
 ڏک لڳي رهيو هو. سرڪار دٻاءُ جو گهوڙو ليز ڪيو ۽

ليکڻ جي سهڪاري جي حيثيت ۾ مولانا آزاد سان
 اتي گذار ۽ پنهنجي ليک جو مقصد ”خود ارادي جي
 حڪومت هٿ ڪرڻ“ ٻڌايو، ٽڏهن مولانا آزاد
 ايتري مان واضع ڪين هو. هن کي نه هئي ديش جي
 آزادي جي لکڻ. سندس لاڙي ٻلا ”آزاد“ سو آزادي
 ٻڌان ڪنهن رهي. طوطي کي سواي پيري ۾ سهڻن
 خوشهون ۽ اڪچار جهڙون ملن، ٽڏهن به هن جي
 اندر مان ساڻن سان گڏ رهڻ ڪن وسارندو! هن جي
 اندر مان اها چالڊوڪي رات ڪن ويندي، جنهن رات
 هو مٿي سان گڏ هڪ باغيچي ۾ ٿي رهيو هو!! ٺوڙي
 طرح ”آزاد“ جي اندر مان اهائي آڱر شعل ڪري رهي
 هئي ته جيترو جلد ئي سگهي اولڙو هن الڪريزي سلطنت
 دوائ پيري کي ان آڱر سان ساڙي، جلائي ختم ڪري
 ٻاهر اڪري ۽ پنهنجي سونهن جو ذڪر دٻا ۾ هڻجي.
 هن کي حدن ٿاڻ مقرر ٿيل خود حڪومت ٿي آڙي،
 گهٽڪري ذرا ڪنهن ايتري خوشي نه ٿي، ليڪن ڪنهن
 سرهائي ضرور هئي، جو هڪ فرقي ٻارست جماعت
 اهڙو ٺهراءُ پاس ڪيو ۽ پنهنجن جو اهو مقصد رکيو.

۱۹۲۰ع ۾ مهاتما گانڌي سان گڏ هو ڪالڪٽا ۾

داخل ٿيو. ان وقت کان وٺي گانڌي جي اهنسڪ
 انقلاب ۾ سندس ايمان بڻي رهيو آهي. ليڪن مان اتي
 صاف ڪرڻ ٿو گهران ته سندس اهو مقصد اصل ڪونهي
 ته آزاد هيندستان ۾ به اهو اهنسڪا جو اصول قائم ڪيو

کڏايل علائقن ۽ ٻين علائقن جي گورنرن ان جي
 اچڻ تي بندش وڌي. ”ال-بلاغ“ جي اڪرڻ کان ٻن
 ٽن مهينن بعد ٻيڙيڪال سرڪار به ان تي بندش وڌي
 ۽ اخبار جو ڇپجڻ بند ٿي ويو. باقي اها ئي هن لاءِ
 اڃا به هوندي هئي جو ڪم ڪري سگهي. هو ڪلاڪ ڇڏي
 والهي اچي رهيو، لڳ ڀڳ سرڪار کان اهو به سنو نه وٺو
 هن کي والهي به آئي هئي. مهيني مس لاءِ سرڪار کيس
 نظر بند ڪري رکيو ۽ جيڪو ٻيو ٻيو ڪاٺو ۱۹۲۰ع ۾
 کيس آزاد ڪيو ويو. دهائي يعني آزاد لاهڻ تي ڪيترن ئي
 عالمن ۽ مدبرن سندس آڇيان ڪئي.

انهن عالمن جي سندس غير حاضري ۾ اهڙي حالت
 ٿي هئي، جهڙي پاڻي ٻڌان هجي جي، ڪل ٻڌان
 پوئو جي، ڇنڊو ٻڌان چڪور جي، ۽ اتي ٻڌان ٻڌڪ
 جي. هن دولاا کي ٻائي، جڻ وڃايل ڪوهڙو هورو
 لادشاه وٽان لڏو هو. سندس ڪل خدمتن جي
 يادگيري ڪري، سندس اکين مان هونئن جي لڙه،
 ڪلاهي ٻڌن کي شهرش ڪندي، ان پاڳواري زمين جي
 مٿان اچي دولاا آزاد جي سهي جي مڪڙي روئي واپس
 به پئي، ان کي امان ۽ پاڪ خدمتن جو عوضو ڏيئي
 رهي هئي. لڏهن به عوضو سندس پورو نه هو، نه هون
 اهو ڪلام آزاد جي ليڪن ۽ ڪن مان جو هندستان
 جي مسلمانن تي اثر هو، اهو ان مان ظاهر آهي ته جڏهن
 ۱۹۱۳ع جي مسلم ليگ اجلاس ۾ سر سيد وزير حسين

ڪنهن ڏاڍو ۽ اڻڀري وقت ٻيئي هو ڪلڪڪڙ رواريو
 ويو. هن جو قرآن جو ترجمو اڄ ڪلھ مائٽو چاه سان
 پڙهن ٿا.

ڪالگريس سان ٻيٽ ٿيو ٻيٽو آهي ۽ ڪڏهن ۽
 سندس اٽلي ٿي آهي. ۱۹۲۰ع کان اڄ تائين هو وڏن
 لهندون مان هڪ ٿي رهيو آهي. مسلم ليگ ڪڏهن مغربي
 قوم جي اثر هيٺ اچي ويئي، تڏهن هن ان سان لاڻا
 ٽوڙيا. پسر ”جمويعت العلماء هند“ جنهن جا ليکڪن
 ذريعي ۽ ودوان پوئلڳ آهن ۽ جا هندستان ۾
 طاقت مند سندس آهي، تنهن سان گهرا لاڻا ٻئي وهما
 اٿس. خلاف هليل وقت اها ئي سندس هئي، جنهن
 لڪوٽ ۾ آيل مسلمانن جي شوا ڪئي.

حوريت انگريز ڳالھ، چئني جو جمويعت العلماء جي
 هيتري شوا ڪندي ۽ ڪي شايد منجهن زهري
 ڪمڙان وهيل هئا، جي لڪري اروار ٿيا ۽ پنهنجي
 اڳواڻي قائم ڪرڻ لاءِ ”مذهب خطري ۾“ جا آواز اٿاري
 جدا ٿيا ۽ مسلم قوم کي قوميت جي راه کان دور ڪهاڙ
 لڳا. ڪالگريس جا ڪتر پوئلڳ مسلمان ۽ انهن آوازن
 تي پندڙي ڪن ويا ۽ مولانا آزاد ۽ آزادي جو اواڇو
 جهنڊو ڪڍو ٻڌو ٿيو ٻيٽو آهي.

۱۹۲۱ع ۾ مولانا آزاد جمويعت العلماء هند جي
 نئين اجلاس جو سڀاڻي چوڻو ويو. انهن ٻئي ڏينھن ۾

ويندو. تازو ۱۹۴۱ع ڌاري ڪالنگريس جو اجلاس ٿيو
 جنهن ۾ اهو تهاڻو پاس ٿيو ته هندستان ڪالنگريس جو
 اصول آهي ته پاڻسي ٿي رهندي ۽ آزاد هندستان ۾
 هندستان جو بچاءَ هٿيارون پنڊو هاون سان ڪيو ويندو.
 لهڪن جو اهي طرح هندستان جو سچو پوئلڳ آهي ۽ ڪڏهن
 به ان جو لهڪو نه لتاڙيو اٿس. هو مسلم لهڪي ڪالنگريس
 ۽ آل انڊيا خلافت ڪاميٽي جو پراڻو بدست ٿي چڪو
 آهي ۽ اڄ ۱۹۴۶ ۾ واشتر پتي آهي. ۱۹۲۳ع ۾ ديش
 پنڊو چترلجن داس ۽ پنڊت مولائي لعل اهر و سان ساف
 ڏيئي هن پراڻي سوراڄ ۾ لئون روح ۽ جان ڦوڪي.
 ۱۹۲۳ع لوم ۽ گرم ڌڙ جي وچ ۾ ڪهڪشا هلي ۽ ان
 امام لڙڪ روپ اختيار ڪيو. هندو لوڙي مسلمان انهي
 پراڻن ۾ اچي ٿي ويا. مسلمانن مان هر حرم حڪيم اجمل خان
 ۽ مولانا آزاد سوراڄ ۾ آيو ۽ اچي ٿي ويا ۽ هر حرم
 مولانا محمد علي ۽ هر حرم ڊاڪٽر الصاري وغيره انهن
 جي ابتڙ مخالف شروع ڪئي. دهلي ۾ هن لاري جي اجلاس
 جو صدر مولانا آزاد کي چونڊيو ويو. هن اجلاس ۾
 پاولهه پٽري سرشتي ۾ گهڙڻ جي صلاح ڏني ويئي. ان
 وقت ڪالوئي مولانا آزاد اها بي ايمتي (ڪائونسل جي
 اندر لوڙي ٻاهر) اختيار ڪئي. ۱۹۲۴ع ۾ مولانا آزاد
 دهلي ۾ رهڻ جو خيال ڪيو. سندس ويچار هو ته ساهتيه
 کي به ڪجهه وٺان ۽ جو ڪم چڱو ۽ اڄ سو جاري ڪريان.
 سندس ساهتيه کي جاري ڪرڻ لاءِ هڪ پريس به
 کولي ويئي، لهڪن ڪم جي لڙ ۾ هن کي الي رهڻ

وڙڪڻ ڪاهه تي هونديون ٺهراءُ پاس ڪيو. ”هي وڙڪڻ ڪاهه تي ان واپي جي آهي، جتي جتي شهزاد وڃي، اتي اتي سیدس آجيان هڙتال سان ڪئي وڃي؟ الهی بندوبست ڪرڻ لاءِ هر هڪ ٻيڙي کي ڪالنگريس ڪاهه تي ڪي اختياري ئي ڏني، ان پروگرام کي عمل ۾ آڻي.“

شهزادي کي سمجهي ۾ لهڻ شرط آجيان ملي، جنهن ۾ هن کي هڙتال ڏسڻي پئي. ماڙين ۽ هڪلن مان ڪس ”گو بڪ“ ۽ ”هوني وچ“ جا آواز ٻڌڻ ۾ آيا. بيمڪال ۾ اردن هڙتال ئي، جو ان وقت بيمڪال ڏيڻ بندوبست ۽ مولانا آزاد جي اڳواڻي هوندي هو ۽ سبب ڇڏو اوس، ان وقت اچي پرکيت ٺهري هو. هو آءِ. سي. ايس کي لاءِ اچي ڏيئي، ڪالنگريس سان ملي ويو.

۲۴ ڪلاڪن ۾ ڪالنگريس ۽ خلافت جا والينٽير هي قاعدي ٺهرايا ويا. ڏيڻ بندوبست ۽ مولانا آزاد کڏيا ۽ ٻيڙي کي ڪالنگريس ڪاهه تي، ٻيڙي خلافت ڪاهه تي. جي اڳواڻن جي هميشه ۾، هنن ان حڪم کي ٻيڙي جو فيصلو ڪيو. انتهائي اهم رڪن جو سبب والينٽير مولانا آزاد ۽ ڏيڻ بندوبست ڪالنگريس گرفتار ڪيا ويا. ۱۰ ٻيڙي اندر هزارين والينٽيرن کي سزائون ۽ ڏاهون ويون.

شهزادو ڪلاڪ ۾ ۲۵ ٻيڙي اچڻو هو. سرڪار بهي اڳواڻن کي گرفتار ڪرڻ چاهيو ئي. ۱۰ ٻيڙي شام جو، اولهس ٻيڙي ڪشمير خاص اولهس سان، مولانا آزاد جي گهر تي چڙهائي ڪئي ۽ ڪس گرفتار ڪري پيو.

آيو نه هيدو مسلم گڏ جي هڪ ئي پليٽ فارم تي ڳالهائي
 رهيا آهن. ڄميو ٿيڪ مسلمان جي ڪانفرنس هئي پر
 ايترا نه هيدو آيا، جو چڻ گڏيل اجلاس هئي لڳو. مٿان
 به ايترا نه ماڻهو اچي ڪڏا ٿيا جو ار چڻ جي جاء به
 ڪانه هئي. ڪيترن کي لاچار موٽائڻو ئي پيو.

ڪيترائي ٺهراء پاس ڪيا ويا پر سڀئي به مڪمل
 ڪي بند وادو ٺهراء هو، جي هندن کي مسلمان ڪري
 رهيا هئا. مولانا آزاد، جو چڻ کان وٺي اڳتا جو حامی
 هئي رهيو، سو ڪيئن ئي اهي ڳالهون سڄي سگهيو؟
 هن زبردست دٻيل پيش ڪيا ته اسلام اهو نٿو سهڪاري
 ته اسين بي قوم يا پاڙيسري انسان کي پنهنجي قوم
 به زور و داخل ڪيون.

۱۹۲۱ع ۾ پريس آف ويلس اچيو هو. گانڌي جي
 مولانا کي گهرايو، سرڪار اشتهاو ٿاهو ڪڍيو ته شهزادو
 هندستان جي ماڻهن جا، الڪلڊ سرڪار پاران شڪار
 بجا آڻڻ آيو آهي، جو هندستانهن مهاڀاري لڙائي ۾، الڪلڊ
 کي مدد ڪئي آهي. ماڻهن مان اڃان اهو امر سر جي
 جليانوالا باغ جي ڪوس وارو جوش ڪن وٺو هو. سندن
 قت اڃان چڻائي ڪن هئا ته وري مٿن لوڻ پر ڪڍ
 لاء هي شهزادو اچي رهيو هو. ڪن خبر هئي ته مهاڀاري
 لڙائي جي مدد جي عوض، سرڪار ڪن جا ٽٽو، ڪوس
 ۽ رولٽ انڪٽ. هو سمجهي ويا هئا ته اها چالاڪي آهي
 شهزادو ۱۷ نومبر بمبئي بندو ئي لڳو هو. ڪالڪٽر

ان ئی لفظ چندی ڪندي، سرڪار کي ان ڳالهه کان
آگاهه ڪيو. وري امرتسر ۾ جامع مسجد ۾ به مولانا آزاد
پنهنجا راي پيش ڪيا، ليڪن پنجاب سرڪار کي همت
نه آئي، هو هن کي ٻڪري سڏي.

ساڳئي سال جي آگسٽ ۾ علي يار ۽ ٻيا اڳواڻ ڪراچي
ڪلائيمٽ ڪالفرنس ۾ ٻڪريا ويا. مولانا آزاد ۾ ڪلاڪي
۲۰ هزار ليگرواسين اڳواڻ زبردست تقرير ڪئي، جنهن
۾ ڪن بهڙاڻائين ”اهو ساڳيو ٺهراءُ جنهن جي پاس ٺاهڻ
ڪري علي يارون کي گرفتار ڪيو ويو آهي، سو اصل
منهنجي صدارت پئي هيت ڪلاڪي جي ٽائون هال ۾
پاس ٿيو هو ۽ اهو ٺهراءُ حقيقت ۾ ٺهيل منهنجو آهي.
جهڙڪڏهن اهو ٺهراءُ پاس ڪرڻ ٿو ته اهي به مان
سرڪار کي بهڙاڻو ڏو چاهيان ته هي سرڪار پنهنجا حمله
بي جاء ڪري رهي آهي ۽ ان جا نتيجا اڪرائي
ڏيکارندا.“

آخر مولانا آزاد کي گرفتار ڪيو ويو. هن اهوئي منهنجو
ٿو ته ”مان اتر سرحد، پنجاب ۽ بهار جي مسلمانن ۾
سجاڳي ٿو سان ٿو. ذهن سالن کان هنن فرمايو ڏار ئي
منهنجي حڪم جي پيروي پئي ڪئي آهي ۽ هينئر
اميد آهي ته ۲۴ ڏينهن جي هڙتال ڪري بهن جي بهار
۽ آفت جو دلي اظهار ڪندا.“

مهاٿما گانڌي کي چيائين ”ڪو به خيال ٻڌي نه ڪيو
هون به ممبئي اچي رهندي آهي ليڪن هينئر نڪلڪو

د ٻش ٻڌوہ کی گرفتار ڪري وٺي ويا. مولانا آزاد
 ۽ ٻيون سمورو ٻهنگال جي ماڻهن کي ڏاڍو جڏهن هزارين
 ماڻهو ڪن ڏسڻ آيا. ”مان سڀني قومي ڪم ڪندڙن کي
 آڀيل ٿو ڪريان ته هر هڪ پنهنجي فرض ادا ڪري پوري ڪري
 ۾ پورتي نه پوي ۽ جيڪا سڀ ڪنهن کي فرض ادا ڪري
 مليل آهي، ان کي پوري طرح عمل ۾ آڻڻ لاءِ ويهڻي
 ٿيڻ جو زور لڳائي. اسان کي ڏسڻ لاءِ پاڻ ڪلاڪ ۾
 نه وڃائجو ۽ اسان جي گرفتاري کي اڃائي مهروڙي
 ڏيو.“ جلد ئي ڪن پوڙيلن جي ڄمڻ ۾ پورو ٻن واپس
 ۾ بند وڪيو ويو.

حقيقت ته رها هئي ته مولانا آزاد سال ڏيڏ کان
 گرفتاريءَ لاءِ تيار هو. هو ڪانڊيجي ۽ سان گڏ پنهنجي ۾
 ويو هو. امريڪا ۽ لاهور ضلعن ۾ مٿس ڳالهائڻ تي بندش پيل
 هئي. ڪانڊيجي ۽ ڪٿي به ڪو به ڳالهائڻ به ڪن مولانا آزاد
 رهڻ وارو نه هو. هن پنهنجي خواهش پنهنجن کي
 ڏيکاري ۽ جمع نماز جي لاءِ هن بادشاهي مسجد ۾
 تقرير ڪرڻ جو بندوبست ڪيو. پنهنجي وزرات اها
 ڳالهه ڪانڊيجي جي ڏيان تي آڏي ٺهڻ ڪانڊيجي
 جواب ڏنو ته جيتوڻيڪ عام قانون توڙي هڪل شروع نه ڪئي
 اٿم ته ڪن مولانا آزاد جهڙن گورن جو اڀار ماڻهن لاءِ رها
 سدائين ڪمڻ آهي.“

مولانا آزاد مقرر ٿيل وقت تي خلافت هاجل ۽
 سرڪار سان اسڪار تي ڳالهائڻ سول ۽ ملٽري ڪزنٽ

سان ۾ ڄمڻ جي سزا ڏني وئي.
 ”ولاءِ آزاد مذهبي ڇو نه.“ ”تون ڊگ سال کان
 وڌيڪ سزا جي آهيد پئي رکي.“ ”هڪم آزاد، گالڙي جي
 کي ٿار ڪئي ٿو ڪن آيا به روڪي وئي.
 ”ولاءِ آزاد اهوئي سڀهو گالڙي لاءِ ڇڏيو ته“ ”هنگال
 تي جو ڇڏو ڇوڙو ڪري ڇڏي ڦٽو ڪير ال، ان کي
 وري پاڻ سان ڇڏي ڇڏيو. هنگال هينئر اڳ-والي
 ڪئي آهي ۽ آهيد الم نه اڳتي پاڻ ڪندو رهندو، توهان
 ضرور ٺاهه ٿي اچي، هنگال کي ٻار وٺي سان ملائي
 ڇڏيندا.“

۱۹۲۳ ۾ هر آزاد ٿيو. آزاد ٿيڻ شرط هن ملڪ ۾
 وري خراب فضا ڏني، ملڪ ۾ فرق پوئتي جو آزاد
 هجي ويو هو. هو گهٽ ڪري مسلمانن جي ور لڌو
 کي سڌارڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳو. هو سدائين ڪن
 قرآن شريف مان آيتون پڙهي ٻڌائيندو هو ۽ انهن جو
 آراءِ ڪن سڃاڻيندو هو. پوءِ هر صاحب جي چوڻي آهي ته
 توهان سڀ انسان پاڻ ۾ آهيو، هڪ ئي خدا آهي،
 جنهن توهان سڀئي کي پيدا ڪيو آهي، تنهن ڪري
 توهان آهي خدا کي پوڄي ڪيو لا ۽ جدا ٿيڻ لاءِ ڪو سبب
 ڪونهي. انسان پاڻ هي فرد ۽ طبقا ٺاهيا آهن ۽
 مذهبي وڏي مذهب کي چئي، جدا جدا فرقن ۽ نڪرن
 ۾ ورهايو آهي. آخر ۾ نه سڀئي کي خدا ڏانهن ئي موٽڻو
 آهي، تنهنڪري ياد ڪرايو ته جنهن به انسان جو ڪم

گود کبابی و شهر آ-ی، مون کی
اسمن ضرور - وارا امیداسمن،

۱۸-ب قلم ھيٺ ڀڪڙو وارو. لوڪن سرڪار ڪم
ڳوڙهي مسئلي ۾ قاسمي ٻئي قلم ھيٺ ۾ اٽل چاهيو آهي.
۶ جنوري ۱۹۲۲ جي ڪلڪت جي چيف پريزيڊنسي
ميجسٽريٽ اڳيان ڪم آيو. ٻيڻڪ پراسيڪيوٽر واه
بھادر لارڪ لائڪ ساڏو، هن ڪم کي ڏي ڪم
قلم ھيٺ پھڻ ڪو ڏاڍو ڪڍي ٿو ڪو. وري
A-۱۲۴ ھندستان جي اڳواڻ وادن قاعدن ھيٺ مٿس
لھم مڙھي پھڻ ڪو وارو. مٿس ڪم ان اٽل
جي لھم مڙھي وڃي ھئي.

جي ٻهمنگ مڙهي وڃي ٿي. مولانا آزاد جي ڪميسن ٻڌڻ لاءِ بمبئي ۾ ماڻهو اچي
ڪٺا ٿيندا هئا ۽ سڄي ڪورٽ ماڻهن سان مٿي اٿي
هوندي هئي. جيئن ئي مولانا آزاد کي ڪورٽ ۾
آندو ويندو هو تنهن سڀ وڪيل ۽ ٻيا حاضرين ڪميسن عزت
ڏيڻ جي ڪمال کان الڳ ٻهيندا هئا ۽ سڄو ڪورٽ ڪميسن جي
مانور جي آواز سان ڪراچي ويندو هو. ماڻهن جي
ٻيهر کان، سرڪار لاچار ڪميسن سول پريزيڊنسي ڪورٽ
ڏانهن بدلي ڪيو جتي عام ماڻهن کي اچڻ جي
مرڪل ڪانه هئي. ايس واٽن تي، ٽاڪاوي جواب
مليو. آخر ۱۲ فيبروري ۱۹۲۲ جي لڪ ڇپ ۾ مولانا
آزاد کي گهرايو ويو ۽ ڪميسن هڪ سال جيڪو پورو هئي

خلاف جوش ٿيلا پر ۽ ڪالگريس همڪاري مضبوط
ٿي.

ٺهرو واپس ورت، ڪيترن مسلمانن کي ڪارڙاڻو ۽ علي
ٻائون پر ڪالگريس کي الوداع ڪئي. ڪيترا مسلمان
اڪري ٻاهر ٿيا. ڪالگريس اندر قومي مسلمانن هن
ڳالهه تي ويچار ڪيو ۽ ٿيڪل مسلم ڪالگريس ٻوڙ ڪئي،
جڏهن ٻوڙ بند ٿي مولا آزاد، هڪ ٻي ٻي - اي -
شهر وائي ۽ خراڻي ٻاڪر اڪري چرند يا ويا. هنن
مسلمانن کي ٺهرو واپس ورت چڱي طرح سمجهائي ۽ دهلي ٺهراء
موجب ڪن وري ڪالگريس ۾ آڻي ٿي چاهيو. خلافت هلال
ڪالگريس، الگريو سرڪار جي چوڄ ٿي، مسلمانن لوڪن
جي ورهاست جو سوال اٿاريو. مولا آزاد جي اها
مريض نه هئي نه اعزاز سمجهن سمجهن ڳالهه ۾ اٿي
ٻي رهجي. هن ۲۱-۱۹۲۳ والڪر ارادي جي ٻڌ ۾
مسلمانن کي ڳالهه ٿي چاهيو ۽ هن چاهيو ٿي نه هو
هندو ٻائون سان ڪڏن آزاد ٿي لاء ٿي.

ڪجهه وقت اندر موقعو آيو. ۱۹۲۸ ۾ ڪالگريس
جي ڪلڪٽ واري اجلاس ۾، سرڪار کي آخرين ٺاهو
ڏنو ويو نه سال جي اندر هندستان کي هڪ وچ
ڏنو وڃي. ان جي نه ملڪ کان پر هئي، ”ٻيون آزادي“
ڪالگريس جو مول مقصد رهندي.

سال ٻيون سان گذري ويو. ۱۹۲۹ع جي ۳۰ ڊسمبر
ٿي، رات جو ۱۲ بجي جواهر لعل راوي لڏي ۽ جي

سڃاڻي سان ڀريل آهي ۽ خدا ۾ ايمان آڻس، سو ڪڏهن
 به لاکڙاب نه ٿيندو. ” اهيئي اکر، هو پنهنجن جا چل،
 عام ڪي ٻڌائيندو هو.“

سندس خيال عام ماڻهو ڏيان سان ٻڌا هئا. اهڙي
 طرح ۵-۶ سال هن ان ڪم ۾ لڳايا. ۱۹۲۸ع ۾ الڪلڊ سرڪار
 ماڻهن جي دلين تي لڏو چنڊو وجهڻ لاءِ سائمن ڪميشن
 موڪلي نه هو ڏسي نه هندستانين کي ڪهڙا ڪهڙا حق
 ڏنا وڃن ۽ ڪهڙن حقن جا هو لائق آهن. ڪم لڳي
 ان ڪميشن تي ڪو به هندستاني عيوضي نه هو ۽
 گوراني آئي هئا، ڪالڪٽس اعتراض وڌو ۽ اهو ظاهر
 روپ، بائڪاٽ (Bycott) رستي ڏيکاريو. سڄي هند
 هڙ ڪري، ان ڪميشن تي بائڪاٽ ڪيو ويو.

مولانا آزاد هن هلچل ۾ زبردست ڀاڱو ادا ڪيو.
 ڪلڪت کان هو لاهور، امرتسر، راولپنڊي ۽ ٻين شهرن
 ۾ ويو، جتي اهڙا مڙ ڪيائين. دعلي ۾ نه ڪليو ڪلايو
 ڄاڻن ”جهڪڙ هن ٿر هان مٺي، ملڪ واسطي، ۳ فيبروري
 تي هڙتال نه ڪندا، نه مهرن تي ڪري اچي ڀاڱو جي
 آزادي جو اکر پنهنجي زبان تي نه آڻيو.“

هڙتالون اها ڀڳت ٿي زبردست آهن، لاهور ۾ هڙتال ٿيڻ
 ڪري پوليس لٽ بازي ڪئي، جنهن ۾ لالا لچو همراه
 زخمي ٿيو ۽ لکيو ۾ وري پندڙ جواهر لعل کي به زخم
 رسيا. پوليس جي هن الماچار، ماڻهن ۾ هڪاري - رڪاو

ڪالگريس جو ائڪٽنگ پريزيڊنٽ سردار سردول سنگھ گرفتار ڪيو ويو. ٻيو مولانا آزاد ان جاءِ تي مقرر ڪيو ويو. هن عام مسلمانن کي اهل ڪئي ته عام هلال ۾ بهرو وٺن. آخر مولانا کي به نظر بند ڪيو ويو. جلد ئي مهاتما نوازيجي مشهور موت ناليڪ ورث شروع ڪيو ۽ عام هلال پوري ٿي.

”ڪنگريس ۽ ڪائونسلون“

هلال مهل ٿي ته ڪالگريس جي ڪن مهمورن جو رايو هو ته ڪائونسلن ۾ گهڙجي. آخر ۱۹۳۴ مي ۾ پاڻيا ۾ آل انڊيا ڪالگريس ڪاميٽي اهڙو ٺهراءُ پاس ڪيو ۽ هڪ پارليمنٽري بورڊ ٺاهيو ويو. مولانا آزاد ان جو مهمور مقرر ٿيو. ڪن هدايت ڪئي ويئي ته وائيس هال مان، جي به قاعدا قانون ٺهي اچن، تهجي مخالفت ڪن ۽ پاڻ اهي قاعدا پاس ڪن، جن مان عند ته امن کي ڪڍڻ هڙ باجي اوي ۽ فائدو رسي.

۳-۱۹۳۵ وڏو وقت طرفاني وقت هو. الڪلنڊ سرڪار هندستان ۽ مان ٽون جوڙجڪ هڙ ٿي چاهيو ۽ ڪالگريس ۾ن ڪائونسلن اندر گهڙي اهو مقابلو ڪرڻ ٿي گهريو. ۱۹۳۶ ۾ جواهر لعل ڪالگريس جو پريزيڊنٽ چونڊيو ويو ۽ هن سرڪار کي چئلينج ڏنو ۽ ماڻهن کي ان جوڙجڪ کان آگاه ڪيو. هن جو خيال هو ته ڪالگريس عهدا جهڙي نهولي. آخر آل انڊيا ڪالگريس ڪاميٽي جي

ڪنهن ئي «آزاديءَ» جو اعلان ڪيو. مولانا آزاد ان جي واعدن ۾ هو. ڊاڪٽر الصادي جا ڪجهه اختلاف هئا. علي يار نه اڳ ۾ ڪالگريس ڇڏي ويا هئا ۽ مسلمانن کي صلاح ڏيڻ لڳا نه ڪرڻ. اهو ان ۾ نه وٺڻ، ۽ ڪن حالتن ان جي خلاف ڪم ڪيو. اڄوڪو ڏينهو، جي اڳواڻن هن هيجل ۾ ڏاهون، جي سونهري اکرن ۾ تاريخ ۾ لکيون وينديون. جملن لاءِ باغ جي ڪوس کان اوه، اهو اهو وقت جون نديون پهاور جي ڪتب خاني اڌار ۾ وهون. مولانا آزاد ڪاڪڙ ۾ پنهنجو ڪم چالو ڪيو. هو ڪالگريس جو انگريزي ٻار پڙهڻ هو. سرڪار هنکي گرفتار ڪيو ۽ هن ڪو به اهو ڪيس نه ورتو. ڪيس ۶ مهينا هلڻ تي پڙهڻ سان سزا ملي. جي هندستان ۾ هڙال ڪڍي وئي. ڪجهه وقت کان اوه سر ٿيو. بهادر سارو ڊاڪٽر ايم. آر. جڳر وڃي، ۽ ڪالگريس ۽ سرڪار جي وچ ۾ ٺاهه ٿيو. ڪالگريس ورڪنگ ڪاميٽي جي ايمپرون کي آزاد ڪيو ويو جن ٺاهه جا شرط نظر سان ڏيکيا. گانڌي - اوڻ ٺاهه تي صدهون پهرن. سڀ راجسٿان ۾ ڦهلي ڇڏي ويا ۽ گانڌي اڳي ڳول هون ڪالگريس ۾ شريڪ ٿيڻ قبول ڪيو.

پاڻڪ جانن لاءِ ڳول هون ڪالگريس جو ڪارڊ ٽوڙيو. اڪٽو. عام هيجل هلائڻ لاءِ ايمپرون تي وهون هون. گانڌي کي ايندي شرط ايمپري ۾ گرفتار ڪيو ويو. ڪالگريس کي شڪ هو نه مسلمان شايد ٻڌ ۾ شامل نه ٿين.

اڻ سرحند پر ڳڻي وانگر، سنڌ اسيمبلي ڪالڪريس پارٽي نه ٿورائي رهي آهي ۽ اڻ ٿورن ميمبر هجڻ سبب چڪتاڻ هلندڙ هئي. ڪالڪريس اله، بخش وڙوات جي ٻئي ٻئي ٺهري، لوڪن جڏهن ٻن جو سوال اٿو تڏهن منجهن قوت هئي. اله، بخش مولانا آزاد وقت وٺو، جنهن سنڌ ۾ اچي ڪم ٺاهي ڇڏيو. مسلم لوڪ ڪالڪريس ۽ اله، بخش وڙوات جي قوت ٽٽڻ وٺندو وئي، پنهنجي وڙوات ٺاهڻ تي چاهي لوڪن وري به مولانا آزاد اچي مسلم لوڪ جي ڏانن تي ٻئي ٺهري ڇڏيو ۽ ڪلڀل اکرن ۾ ظاهر ڪيو ته ”سنڌ ڪالڪريس ان وڙوات جي پٺڀرائي ڪندي، جيڪا ڪالڪريس جو پروگرام عمل ۾ آڻڻ لاءِ انجام ڪندي.“

جيڪو رخ سنڌ مسلم لوڪ، ڏٺو، اهڙو سچي هندستان ۾ مسلم لوڪ، اختيار ڪيو ۽ ڪالڪريس وڙواتن تي الزام لڳائڻ شروع ڪيا. مسٽر جناح ۽ فضل الحق کي، مولانا آزاد ۽ جوهر لعل چئلينج ڏنو ته ثابت ڪري ٿو بڪارو نه ڪالڪريس وڙواتن مسلمانن جي حقن کي ڇههڻ وسايو آهي. هنن هيڪاري ثابت ڪري ڏيکاريو ته ڪهڙين حالتن ۾ مسلمانن کي ٿورائي واري قوم سمجهي، وڌيڪ سهولتون نه ڏيون ويون آهن. مسٽر جناح ۽ فضل الحق لاجواب ٿيا ۽ ڪجهه ثابت ڪري ڪن سگهيا.

مولانا آزاد ٻاهرين ڳالهين ۾ ايترو وڌل هو، جو اندرون العظام ڏانهن سڀاويڪ ڪس ڪهڪ ڏيان ٿو ٿي ٿيو.

خاص ۽ گهڻو ڀاڱو ۾ ڪوٺائي وئي، جيڪي اڳي
 ٿر گهرون ۾ ڪم ڪندا هئا انهن کي ڪم ڏنو ويو.
 ۱۹۳۷ ۾ - چيني ڪاليج ۾ اسٽوڊنٽس ڪائونسل ۾
 جي ڪاليج ۾ ڪوٺائي وئي. انهي ڪري ڪان ۾ واقف
 ڪيو ويو. وزارتون قبول ڪيون ويون ۽ ۱۱ مان ۶
 پرڳڻن ۾ ڪاليج ۾ وزارتون ٺهي ويون. انهن وزارتن
 ۾ اڳي ڪم ڪندڙ ڪارڪنن لاءِ ڪم ڏنو ويو. سرڪار ۾
 راجپوتن ۾ ڪم ڏنو ويو. سڀ ڪجهه ڪم ۾
 ڪئي وئي.

اڳي سرڪار ۾ ڪاليج ۾ ڪم ڏنو ويو. انهن
 وزارتن ۾ ڪم ڏنو ويو. انهن وزارتن ۾ ڪم ڏنو
 ويو. انهن وزارتن ۾ ڪم ڏنو ويو. انهن وزارتن
 ۾ ڪم ڏنو ويو. انهن وزارتن ۾ ڪم ڏنو ويو.
 انهن وزارتن ۾ ڪم ڏنو ويو. انهن وزارتن ۾
 ڪم ڏنو ويو. انهن وزارتن ۾ ڪم ڏنو ويو.
 انهن وزارتن ۾ ڪم ڏنو ويو. انهن وزارتن ۾
 ڪم ڏنو ويو. انهن وزارتن ۾ ڪم ڏنو ويو.

انهن وزارتن ۾ ڪم ڏنو ويو. انهن وزارتن ۾
 ڪم ڏنو ويو. انهن وزارتن ۾ ڪم ڏنو ويو.
 انهن وزارتن ۾ ڪم ڏنو ويو. انهن وزارتن ۾
 ڪم ڏنو ويو. انهن وزارتن ۾ ڪم ڏنو ويو.
 انهن وزارتن ۾ ڪم ڏنو ويو. انهن وزارتن ۾
 ڪم ڏنو ويو. انهن وزارتن ۾ ڪم ڏنو ويو.

قاعده اعظم ”چونڪاري جوڏ ٻڌهن“ Day of beliverance
 ملهائڻ لاءِ ٻڌو لاءِ ڪڍايو، جن ڪالگراس وڙهائڻ جي
 مصيبت کان چٽو ٿيو. مولانا آزاد هڪ ٻڌرائي
 ڪئي مسلمانن جون اکيون کوليون، ”السان ذات هڪ
 ئي آهي، هڪ ئي خالقطعا پيدا ڪئي آهي. اسين پاڻ
 ۾ ٽڙيا آهيون، جهڳڙيا آهيون. اسان ۾ ڪيترا تفاوت
 هوندا. پر اهڙي طرح الڳ ٿيڻ به هڪ ٻئي خلاف ٿيڻ
 آهي. گلن واري لڙائي (The war of roses) ان جي
 ثابتي آهي. ليڪن ملڪ جي آزادي خاطر، هو سڀ
 هڪ آهن ۽ هو انهن ڪڏهن به لڳا چون نه آهن ٻه
 ٻه آهن آهيون، جنهن اڄ مسٽر جناح چئي رهيو آهي.
 ليڪن ڪڏهن ڪڏهن وڙهين، سو نه به سڳا پائڻ به
 ڪن ٿا ٿين. ڪيترن ورهين کان اسين گڏ رهيا
 آهيون ۽ سڀني طريقن سان پاڻ ۾ ملي ويا آهيون ۽
 هڪ ٻئي جي سهيڙا جي رنجهر اچي ويا آهيون ۽ تمام
 ڪي ٿورا تفاوت آهن، جن تي زور نه ڏيڻ گهرجي.
 ايندڙ جوڙجڪي اهمهه ۾ هندو مسلمان جي لائي
 سان چولڊ ڪا نه ٿيندي، ليڪن هاري، زميندار، مزدور
 يا شاهوڪار سڀ بهي سگهندا، ٻه جدا چولڊ ڪن
 واري هاههسي موجب ليڪن گڏيل چولڊ ڪ ٿيندا. پر
 ٻئي قاعده اعظم چولڊ جي اچي ۽ ٻئي ٻه مسلمانن جو
 عوض ٿي اچي ڳالهائي. اڄ توهان ”چونڪاري جو
 ڏ ٻڌهن“ ملهائي رهيا آهيو. ڪيندر مسٽر جناح ٿاين

سجاش چندو اوس اهو دفعو پر پڙيدائڪ لاءِ لاءِ لاءِ اهو.
 مهالما گالدي ۽ مولالا آزاد ۽ ٻين جي مرضي هئي ته
 پتافي سميت اوهان کي پر پڙيدائڪ ڪهه وڃي. مولالا آزاد
 جي جهون مان اسين ڏسي رهيا آهيون ته هو سدائين
 تاه ڪرائڻ لاءِ ئي ڪوشش ڪندو آهي. هن بهري
 هن ڊاڪٽر جو پاسو ڪندو ۽ تاه ڪرائڻ بهاءِ سجاش جي
 خلاف ٻڌرائي ڪندي. ڪهترين ئي ڳالههون آهن
 جن جو هتي وڌل ڪرڻ نه آهي. آخر ۾ سجاش
 ڪٿو ۽ ڪهه وقت کان پوءِ هن استعمال ڏئي ۽
 ڪالگريس ۾ به ٻارنهن ئي بهتون، ڪالگريس ۽ فارورڊ
 بلاڪ. فقط هن جهڙي به ئي مولالا آزاد تاه ڪرائڻ به
 اهو نه ورتو.

سميت ۱۹۳۹ ۾ لڙي مولانا لڙائي پورب ۾ شروع
 ٿي. الگريزن جرمني خلاف جنگ جو اعلان ڪيو.
 هندستان کي زوري جنگ ۾ گهرو ويو. ڪالگريس
 روڪڻ ڪاميابي جون سهڪون آهن جتي ڏاڍو سم
 ٺهراڻي پاس ڪيو ويو، جنهن ۾ الگريزن جي ان زوري
 ڪندڙ مڊولي کي لندڙو ويو ۽ پولڊ سان همدو ڏي ظاهر
 ڪئي ويئي ۽ الگريز سرڪار کان جنگ لڙڻ جا ارادا
 ٻڌا ويا. ساڳئي وقت ڪالگريس وڌائڻ کي به استعمال
 ڏيڻ جو حڪم مليو.

ڪالگريس وڌائڻ به استعمالون ڏانهن، مسلم ليگ
 کانسواءِ سڀ ماڻهو اچڻ مان ڏسڻ لڳا ته هي ڇا لاءِ

جو ۲۴ ڪلاڪ وڌيڪ رهڻ ۽ ۳۵ ڪن سگهندس:
مسلم ليگه کي وقت وقت جواب ڏيڻ لاءِ مان خود وڙهائڻ
جا فائيل وڃي ڇڏيندو هوس ۽ ڪي غلامتون ۽ ڪن
لهون آهن. مسٽر جناح شايد سمجهي ٿو ته مان اهو مسلمان
جي فائدي لاءِ ڪري رهيو آهيان ۽ ڪن حقيقت ان
جي وڌيڪ آهي. اڄ مسلمانن ۾ قوميت جو جزو هجڻ
گهرجي جنهنجي ئي هن وقت اها پست سياست ضرورت آهي.“

پريزيڊنٽ

۱۹۴۰ ۾ وري پريزيڊنٽ جي چوٽ جو موقعو آيو.
مولانا آزاد جي مخالفت ۾ ايم. اين. راءِ بهن ۽ ڪن ان
کي سخت ڏک آيو ۽ مولانا پريزيڊنٽ چوٽ ڏيو ويو.
هن هڪ لک ۽ ڪي جنهن ۾ هندستان جي خواهش ظاهر
ڪئي ته هو رڳو هندستان ٽائون محدود نه آهن. هندستان
دنيا جي هيٺ هتي ٿيندڙ مصيبت ۾ پاڻ وٺڻ چاهين ٿا.
هندستان سمجهن ٿا ته دنيا جي لاهن چاهين جو
هندستان ئي ضرور اٿڻ ٿو ٿو.“

ڪالڪريس اڙيڙ ۽ فٽسز ڏانهن هتي ظاهر ڪئي
جنهن ۾ انهن کي ٽن ٽن ۽ ساڳئي وقت سلطنت شاهي
ٿي ۽ ڏک ۽ انهن ۾ ڪالڪريس جي جنگ جي باري ۾
وڌيڪ وڃي ۽ سمجهائي ڏنائون، جنهن ۾ چئائون ته
ڪالڪريس الڪراڙن جي ايتي ڏسي رهي آهي. هن
جو واهو ساڳو ئي وڃي آهي جهڙو ۱۹۱۴ع ۾ هو ۽
ڪالڪريس سلطنت شاهي کي مدد نه ٿي ڪرڻ چاهي،
جو هندستان الڪري وڌيڪ غلام ٿيندو.“

نه ڪهس ۽ مسلمانن کي ڪالگريس ۾ ڪهڙيون ٽڪيهون
 ڏوٽيش آيون آهن؟ ڪالگريس وڙهائون ٿيون ۽
 ملڪ جي آزادي جي سوال تي هنن استيفان ڏئي.
 مسلمانن کي حق آهي ته هو پنهنجي حق تلفي نه ڪرڻ
 ڏين. ليڪن هنن کي اهڙو قدم نه ڪڍڻ گهرجي، جو
 هندستان جي آزادي جي آڏو اچي ۽ مسلم قوم کي
 دليا جي اڳيان ڪاٺ هاب ۾ ڏنو ڪري. جيڪڏهن
 مسلمانن کي ڪالگريس وڙهائون پسند نه هجن ته اسي
 ليڪن جي تعداد ۾ ئي ڪري نه چوڪي ٿي سگهيا؟
 ڇا! هنن وڳو ان ڏينهن لاءِ پئي واهيا ۽ ڪڏهن
 ٿيون ڪالگريس وڙهائون ٿاڻهي استيفان ڏين؟
 اڍائي سالن جي عرصي کان پوءِ ان ڏينهن جي ارباب
 ڏسي، چوڪاري جو ڏينهن ملهائڻ لاءِ قاعده اعظم زور
 ڀري رهيو آهي. ڪهڙو نه حيرت انگيز چتر دليا اڳيان
 مسلمانن جو جدام چٽي رهيو آهي. مان مسلم جي
 حيثيت ۾ اها شڪل ڏسي سهي ٿو سگهان ۽ اهڙي
 بهردي ۽ بي حياءِ واري چتر کي ڏسي، مون کي نه
 شرم کان ڪنڌ هيٺ ڪرڻو پوي، مستر جدام، ڪڏهن
 به ثابت ڪري نه سگهيو آهي ته فلاڻيون اهمتون
 ڪالگريس وڙهائڻ تي آهن، ليڪن هو وڳو واهي طرح
 چري ٿو ته ڪالگريس وڙهائون مسلمانن جي خلاف
 ڪم ڪن ٿيون. جيڪڏهن ڪا به شڪايت مستر جدام
 ثابت ڪري وڃي ته مان اهو لسان آهيان جو وڙهائڻ

جو مقابلو ڪندس. ” سرڪار ائين ڪرڻ لاءِ تيار نه هئي
۽ نه جون ڳالهون ٿي رهيون.

ڪرپس مڻن لاءِ ڪاهه ٿي ۽ ڪالڪٽر بس وري ٻڌندڙ
ڪم شروع ڪيو. ڪالڊيجي ڪمٽي الڊيا (Quit India)
اهو هيو ۽ ميدان تيار ڪرڻ لاءِ هر راجن اخبار رستي
پرچا ڪيو. ”مولا آزاد“ سائس ٻانهن ٻولي ٿي رهي. آخر
۷ آگسٽ تي آل انڊيا ڪالڪٽر بس ڪاهه ٿي جي مهينگهه رهي
۽ وري رهي، جنهن ۾ سوريون وڃون مهالما ڪالڊي کي
سولاهون رهيون. (Quit India) ٺهراءُ پاس ڪيو ويو.
ٺهراءُ ۾ ائين ڄاڻايل هو ته ”الڪرپز ٻڌندڙي هٿن مان
اول طاقت ڇڏين پوءِ هو ٻلي هتي رهيا ٻيا هجن.“

سرڪار کان سٺو ڪمن ويو ۽ ۹ آڊيغ صبح جو
ٻڌ. ”مولا آزاد“ کي ائين اڳواڻن سان گڏ ڪرڻ تيار ڪيو
ويو. ”مولا آزاد“ مشڪندي موٽر ۾ چڙهيو. شاه صاحب
ڪمن ڇو آهي؟

”عاشق زهر ٻڌاڪ، وه ٿي سي وهن گهڙو

ڪڙي ۽ مال جا هميشه هراڪ

ٿوڙي چڪن چاڪ، ٿڌن آه نه سامن عام ڪي.“

آه! اهو ڪهڙو نه سهارو موقعو هوندو. جنهن وقت
پرياس جون ٿڌيون هوائون انسان کي ٿڌو ڇڏي ڪوڏ ۾ گهلي
سهي وري سندس جو سهر ڪرائي رهيون هون، ان
وقت ”مولا آزاد“ جي موٽر ”ٻان، ٻان“ ڪندي رستي
ڪاٽندي ٿي رهي.

هندو مسلم سوال لاء چئائون، ”يارهون صدي ۾
مسلمان هندستان ۾ آيا، مسلمانن کي ۽ هندو هندستاني
ڪوٺائڻ جو ابتروئي حق آهي، جهڙو هندن کي. جيڪڏهن
هندن کي هڪ هزارين ورهه لڳا آهن ۽ مسلمانن کي ۽
هڪ هزار ورهه لڳي ويا آهن، جهڙي طرح هندو هندو
سان پاڻ کي هندستاني ڪوٺائي سگهن ٿا اهڙي طرح مسلمان
به ڪوٺائي سگهن ٿا. هندستاني ڪرستان کي ۽ ساڳيو
حق آهي ۽ هو پاڻ کي هندستاني ڪوٺائي سگهي.
مان چاهيان ٿو ۽ مسلمان ۽ هندستان جي آزادي هڪ
ڪرڻ لاء پاڳ وٺڻ ۽ پنهنجو جهان پنهنجون جالھون
ڦوٽائڻ ڪن.

علامه بکڙهه اجلاس ۾ مهاڻا گانڌي کي جنگ جي وقت
لاءِ واڳون سولھون ويون. وائسراءِ سان ٽاه لاءِ لکڙهه
شروع ڪئي ويئي. تقرير ۽ اھڙا جي آزادي لاءِ ملڻ
ڪري شخصي سمجھڻ چالو ڪيو ويو ۽ هندستان جا
چولدا ڳوان اهو شڪار ٿيا. مولانا آزاد به ٻاڏ ڪيو ويو.
۱۹۴۱ع ۾ جواهر لعل سان گڏ مولانا به آزاد ٿيو. جنگ
زور ورتو ۽ جهان هندستان جي دور تي اچي پهتو. سر
سٽيفورڊ ڪرپس آيو. ڪالگريس مولانا آزاد ۽ جواهر لعل
کي سائيس ڳالھيون ڪرڻ لاءِ مقرر ڪيو. يعني جوڌا اهي
دائي جا هئا ۽ قومي سرڪار اڀري ڪئي وڃي ۽ لشڪر
جون واڳون هندستان کي ڏنيون وڃن. مولانا چيو ۽
”مان اهو ٻڌو آهي هندستاني ٿيڻ، جو لڙو سان دشمن

سسٽو قومي ساهتيه

قومي ساهتيه منڊل پاران، سنڌ پرائيڊ ۾ قومي شناس
ٻڌا ڪرڻ جي خيال کان، هيٺيان سترهه قومي ٻسٽڪ
شاع ڪيا ويا ويا آهن:—

۱- گانڌي سنگيت نيون ڇاپو	۹- پوپ پڌات وڊليائي پٽيل
۲- پارت وڊاا ڪهي ويل	۱۰- شمع آراڊي
۳- اوڪ ماڻه لڪ	۱۱- سر ديشي سنڊيش
۴- لالچ پٽراء	۱۲- سرحد جو گانڌي ضبط ٿيل
۵- ديش بندو داس	۱۳- آزاد ي جي ٻڌ ڪهي ويل
۶- پڊت ٻولي لعل اهورو	۱۴- مولا اباوالڪلام آزاد
۷- آلاپ وطن	۱۵- وجيه لڪشمي
۸- ڊاڪٽر انبي ٻيسٽ	۱۶- قومي جهنڊو
ڪهي ويل	۱۷- سباش چندر بوس

مٿيان ٻسٽڪ هر هڪ اي آلي جي قيمت ٽي هٿ
ڄاڻايل هنڌان ملي سگهندا.

(۱) ڪوڙومل سنڌي ساهتيه منڊل، شهداد پوري پاڙو
حيدرآباد سنڌ.

(۲) قومي ساهتيه منڊل، ۲۷ عامل ڪالوني

Printed by Karamchand Nebhraj Dewani
at the Chandan Electric Printing Press, Market, Hyd, Sind
and published by
Mr. Bherumal Issardas Jagtiani, Quomi Sahitya Mandal,
27, Amil Colony, Hyderabad Sind.

انگوان جي گرفتار ٿيڻ بعد ڇا وهه ڇا واپس ڇا واپس ڇا واپس
 کان ڳجهو ڪونهي. سرڪار جيڪا ظلمي ڀالهي اختيار
 ڪئي ۽ اي گناهه هندستان تي ٿي ٿوري ڪاڻي وهائي،
 سا ڪنهن کان پڇي ڪين ويئي آهي.

۱۹۴۳ع ۾ مولانا جي بيمر اي چاڪ ٿي ويئي. ماڻهن جي
 ڪهڙي گهر هوندي به ڪميس پڇاڙي وقت پنهنجي استري
 سان ملاقات ڪرڻ جو وجهه هن لدوري سرڪار ڪن
 ڏنو. آخر هو راهه وٺي وئي ويئي ۽ پنهنجي پياوي
 پتيءَ جي روشن ڪرڻ کان محروم رهي ويئي.

پنهنجي جي نازي آل انڊيا ڪاليجس ڪاميٽي جي
 پينڪ ۾ جا پوڄو ٿي مولانا ڪئي، سا حيرت
 انگيز هئي. سندس تقرير جو ٽائپر جو نه هندستان ۾
 اڄ آزادي جي اها آڱهه اپريل آهي، ڇا ڪا به دنيا جي
 طاقت اجهائي ٿي سگهي. هو اڄ به ڪاليجس جي
 بيڙي جو سڪائي ٿي، اڌڪي سنڀالي رهيو آهي. شل
 ڪيس ڪليفن ۽ ڏاکڻ روپي طوفان کان بچائي سهي
 سلامت ڪڍاري لڳائي.

خدا در اهائي گذارش وکان ٿو نه اسانجي روح روان
 انگوان مولانا آزاد کي ايتري حياڻي ڏئي، جو هو پنهنجي
 اکين سان هندستان کي آزاد، آباد ۽ شاد ڏسي وڃي.
 اهائي اها آشا! اهائي اها آرزو!!

قومي ساهتي

جنهن ته سنڌي قومي ساهتيءَ جا ڪتاب بلڪل جدا آهن تنهن ڪري قومي ساهتيءَ منڊل طرفان ويچار ڪيو آهي ته ڪي وڏا قومي ساهتيءَ جا گهريل ڪتاب شايع ڪجن جن ذريعي سنڌ پراڻي ۾ قومي شناس وڌي. منڊل جي معرفت هـ راولي جو ساهتيءَ جهڙوڪ ديش پـڙهڻ جا جهون چارـر، ملڪي ۽ آرٽڪ مسلمان تي ويچار، ڪوٽائون، لائڪ ائھاس وغيره وقت بوقت ڏيـڻ ۾ ايندا. هيٺيان وڏا قومي ڪتاب شايع ڪيا وڃن ٿا:-

- ۱- گاڏي سولر پڪو جلد قيمت ۰-۸-۱ روپو
- ۲- پاڙي سنگيت ، ، ، ۰-۰-۲ ڪپي ويل
- ۳- قومي پروانا پڪو جلد ۰-۰-۲ ڪپو جلد ۰-۸-۱ روپو
- ۴-۵- پنڊت جوهر لعل اهر و جي لائبري آف ڪٿا ۽ چرخي جو راوليڪ پروفيسر نارائنداس رتن چند ملڪاڻي،
- ۶- مرحوم مسٽر اله بخش جي مڪمل حياتي ليکڪ مسٽر ليونٽ وسنت پريس ۾ ڏنل آهن.
- مٿيان ڪتاب هيٺين هٿن مان ملي سگهندا:-

- ۱- ڪوڙومل سنڌي ساهتيءَ منڊل حيدرآباد سنڌ.
- ۲- قومي ساهتيءَ منڊل، ۲۷- عامل ڪالوي، حيدرآباد سنڌ.

۽ سنڌ جي سڀني گاڏي پندارن ان مٿين ڪتابن جي پڇا ڪريو.